

যেন লাগে। অন্ততঃ স্বাধীনচিঠীয়া লোকক ভাৰতত জুইত পুৰি ধ্বংস কৰা হোৱা নাছিল।

এইবিলাক কাৰণত খৃষ্টীয় ধৰ্মৰ ব্যৱহাৰিক লুটিটোৰ ওপৰত বাছেলৰ যথেষ্ট ডাঁহ। তেওঁৰ বচনাৰ বহুতো ঠাইত ধৰ্মমূলক কুসংস্কাৰবোৰ বিদ্ধি থকা-সবকা কৰা হৈছে। কম কথাতনো বাছেলক গোঁড়াসকলে নাস্তিক আৰু চয়তানৰ সঙ্গী আখ্যা দিছেনে? 'এডুকেশ্বন এণ্ড ডি চোচিয়েল অৰ্ডাৰ' কিতাপৰ এঠাইত আছে : "ধৰ্ম আৰু গুণ একে বুলি ভবাৰ ফলত আৰু যিহেতু অতি-ধৰ্মিষ্ঠ লোক অতি-মেধাবী নহয়, ধৰ্ম-চালিত শিক্ষাই মূৰ্খক সাহ দিয়ে শিক্ষিত মানুহৰ নিৰ্দেশ উলজ্বা কৰিবলৈ। ইয়াৰ চানেকি দেখিবলৈ পাওঁ য'ত বিবৰ্তনবাদৰ তথ্য বেআইনী বুলি ঘোষণা কৰা হৈছে। মোৰ যিমান দূৰ মনত পবে, মেধাৰ প্ৰশংসা থকা এশাৰিও কথা গছপেলত (খৃষ্টীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰ) নাই; এই ক্ষেত্ৰত ধৰ্মপ্ৰচাৰকসকলে গছপেলৰ নিৰ্দেশহে আন ঠাইৰ নিৰ্দেশতকৈ অধিকভাবে পালন কৰে।"

আন এখন কিতাপত তেওঁ ছাত্ৰ অৱস্থাত থকা সময়ৰ কেমব্ৰিজ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ দৃষ্টিভঙ্গীসম্পৰ্কে কটাক্ষ কৰিছে এইদৰে : "বিবৰ্তনবাদ ব্যাখ্যা কৰা তীক্ষ্ণধী ছাৰ্ছ ডাৰউইনক বিশ্ববিদ্যালয়ে অনাৰ্ছ ডিগ্ৰীৰ যোগ্য নাভাবিলে, পাছ ডিগ্ৰীহে দিলে; কিন্তু এতিয়া বিশ্ববিদ্যালয়ৰ মান নামিল, তেওঁৰ পুতেকহঁত ইয়াৰ অধ্যাপক হবৰ যোগ্য হ'ল।" সেই সময়ৰ একোজন অধ্যাপক কিমান স্তম্ভিত মনৰ আছিল তাৰ চানেকিও দিছে। শিক্ষা বিষয়ত যদি কিবা সংস্কাৰ প্ৰস্তাব কৰা হয়, তেনেহলে এক অধ্যাপকে ভাষণ দিয়ে এইদৰে : "এনে প্ৰস্তাব উত্থাপন কৰিলে মই নিজকে দুটি প্ৰশ্ন কৰোঁ—পুৰণি ব্যৱস্থাটোৰ ক্ৰিয়া বেয়ানে কি? নতুন ব্যৱস্থাটোৰ ক্ৰিয়া তাতকৈ ভাল হবনে? কোনোটো প্ৰশ্নৰে উত্তৰ 'হয়' বুলি কৰাৰ মই যুক্তি পোৱা নাই, এনেস্থলত মই প্ৰস্তাবটোৰ বিৰুদ্ধেহে ভোট দিম।" কেমব্ৰিজ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ গণিত চৰ্চ্চাৰ বিষয়েও এঠাইত কৈছে যে তেওঁৰ

অধ্যাপকসকলে তেওঁক এনে কিছুমান প্ৰমাণ দিছিল যিবোলাক তেওঁ মানি লবলৈ টান পাইছিল, অথচ সেইবিলাক যে ভুল বুলি কেতিয়াবাই প্ৰমাণিত হৈ আছে এই কথা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা ওলাই আহি জাৰ্মান পণ্ডিতৰ কিতাপ পঢ়িহে জানিব পাৰিলে।

(৫)

গণিত, শ্ৰায় আৰু জ্ঞানতত্ত্বৰ ভিত্তি আৰু প্ৰক্ৰিয়াত একাগ্ৰচিত্তে বুৰ গৈ থকা আগ বয়সৰ বাছেল যেনিবা অকল মেধাবহে প্ৰতীক আছিল। প্ৰথম মহাযুদ্ধ আৰম্ভ হবৰ সময়ত ১৯১৪ চনত তেওঁ কলাম্বিয়া বিশ্ববিদ্যালয়ত 'বহিৰ্জগতসম্পৰ্কে আমাৰ জ্ঞান' শীৰ্ষক এলানি বক্তৃতা দিছিল। আমেৰিকাৰ বিখ্যাত পণ্ডিত উইল ডুবাণ্টৰ বৰ্ণনামতে, শেঁতা মুখ আৰু শুকান শৰীৰেৰে বাছেলক দেখিবলৈ তেওঁ আলোচনা কৰা জ্ঞানতত্ত্ব বিষয়টোৰ দৰেই নিস্ত্ৰাণ আৰু সুদূৰ যেন লাগিছিল, বিষয়টোৰ আলোচনাও হৈছিল যেন আমাৰ ব্যৱহাৰিক জগতৰ পৰা আঁতৰত থকা স্নকীয়া এক সূক্ষ্ম জগতত। কিন্তু দহবছৰৰ পিচত দেখা গ'ল এই মানুহজন এক নব উদ্গমত প্ৰাণবন্ত হৈ উঠিছে, যদিও আগৰ দহবছৰত তেওঁ মানসিক অশান্তি যথেষ্ট ভোগ কৰিলে, লঘু-লাঞ্ছনা পালে, বন্ধু-বান্ধব হেৰুৱালে, খামোচ মাৰি থকা আদৰ্শ এৰি দিব লগা হ'ল, তথাপি এতিয়া তেওঁক এক নতুন আশাবাদ আৰু কৰ্তব্যপৰায়ণতাই সঞ্জীৱিত কৰি তুলিলে।

এইদৰেই সম্ভৱ কিছুমান চিন্তাশীল লোকে বাস্তৱৰ পৰশত নবজীৱন লাভ কৰি আনকো প্ৰেৰণা যোগাবৰ শক্তি আহৰণ কৰে। এই মানসিক পৰিবৰ্তনসম্পৰ্কে তেওঁ নিজে যে কৈফিয়ৎ এটি দিয়া নাই এনে নহয়। সম্ভৱ গাণিতিক আৰু দাৰ্শনিকস্বৰূপে জনাজাত হৈ অকস্মাৎ অগ্ৰ এখন জগতলৈ নামি আহিবলগীয়া হোৱাত আনে হয়তো ভুল বুজে, এই কাৰণেই ভাটী বয়সত প্ৰকাশিত (১৯৫৬)

‘সৌৰৰণৰ পৰা আহৰণ কৰা চিত্ৰ’ কিতাপত তেওঁ কৈছে, “আমি যিখন সংসাবত বাস কৰিছোঁ তেনে সংসাবত বিমূৰ্ত্ত বিয়ত সমাধিস্থ হৈ থকা ক্ৰমে কঠিন হৈ আহিছে। নিতৌ দেখিবলৈ পোৱা সংসাব-খনৰ চাপ দাৰ্শনিকৰ ওপৰত পৰিছেহি আৰু তেওঁৰ হাতীদাঁতৰ কাৰে উৱলি যাবলৈ ধৰিছে। মোৰ চিন্তাই সবহকৈ—আৰু সবহকৈ—সামৰি লৈছেহি মানৱৰ ভবিষ্যৎ বিষয়টো।”

দ্বিতীয় মহামুন্ধৰ কালডোখৰ বাছেল আমেৰিকাত থাকে। এই দেশত ১৯৪০ চনত তেওঁৰ এটি অশ্ৰিয় অভিজ্ঞতা লাভ হয়। আগৰ বছৰত তেওঁক ‘চিটি অভ নিউইয়ৰ্ক কলেজ’ত গণিতৰ অধ্যাপক নিয়োগ কৰা হৈছে। অলপ দিনৰ ভিতৰতে তেওঁৰ শিক্ষাই তাত উদ্ভেজনাৰ সৃষ্টি কৰিলে। একশ্ৰেণী লোকৰ মাজত তেওঁৰ বদনাম ওলাল, যে, তেওঁ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক অনৈতিক আৰু অধৰ্মী শিক্ষা দিছে। এই লৈ চিন্তাৰ স্বাধীনতা অনুমোদন কৰা উদাৰনৈতিক লোক এমুঠি আৰু আনহাতে গোড়ামি অনুসৰণ কৰা আন কিছুমান মানুহৰ মাজত যথেষ্ট বাদানুবাদ হয় আৰু শেহত সমস্তাটো আদালততো উঠে। আদালতত তেওঁৰ নৈতিক আৰু ধৰ্মস্বকীয় ধাৰণাসম্পৰ্কে ছয়ো পক্ষই সাক্ষী উপস্থিত কৰে। আইনেও গোড়ামিৰ সপক্ষেহে বায় দিলে, ফলত বাছেলৰ চাকৰি গ’ল, কিন্তু তেওঁৰ বিষয়ে এইখিনি ক’ব পাৰি যে নিজক সমৰ্থন কৰিবলৈ তেওঁ কোনো চেষ্টাকে নকৰিলে, নিৰ্বিকাব হৈয়ে থাকিল। তেওঁক অৱশ্যে আন অনুষ্ঠান এটাই বজুতা দিবলৈ নিয়োগ কৰিলে। বাছেলৰ শিক্ষা-দানত কেতবিলাক লোক আতঙ্কিত হবৰ এক কাৰণ আছিল তেওঁৰ দ্বিতীয় বিবাহ-বিচ্ছেদ আৰু ১৯২৯ চনত প্ৰকাশ হোৱা তেওঁৰ ‘বিবাহ আৰু নৈতিকতা’ নামৰ কিতাপখন। এইখনত বিয়া আৰু যৌন-সম্বন্ধসম্পৰ্কীয় গোড়ামি আৰু ভণ্ডামি এনে প্লেবৰ ভঙ্গীত থকা-সৰকা কৰা হৈছে যে সামাজিক স্থিতাবস্থা কামনা কৰা লোকৰ পক্ষে বাছেল আতঙ্কৰ হেতু নহৈ আৰু কি হব পাৰে ?

অপ্রিয়সত্য উচ্চারণ কবিবলৈ নাইবা গোড়ামি আৰু ভণ্ডামি আঙুলিয়াই দিবৰ সময়ত বাছেল সদায় ধীৰ-স্থিৰ আৰু নিৰ্ভীক। তেওঁৰ বচনা আৰু বক্তৃতাই সততে মনত একোটা জোকাৰ দিয়ে; পাঠকে নাইবা শ্রোতাই তেওঁৰ মতামত মানি লওক বা নলওক, মানসিক আলোড়ন-অনুভৱ নকৰাকৈ নোৱাৰে। ১৯২৪ চনত তেওঁ আমেৰিকাত এক সাংবাদিকৰ আগত উক্তি কৰিছিল এইধৰণে, “মই উপলব্ধি কৰিছোঁ যে শ্বেত জাতি যিমান প্ৰয়োজনীয় বুলি ধৰি লৈছিলোঁ সিমান প্ৰয়োজনীয় নহয়। যদি ইউৰোপ আৰু আমেৰিকা যুদ্ধ কৰি ধ্বংস হয়, তাৰ অৰ্থ যে মানবজাতিও ধ্বংস হব নাইবা সভ্যতা লোপ পাব এনে হব নোৱাৰে। যথেষ্টসংখ্যক চীনা জীয়াই থাকিব, আৰু বহুত বিষয়ত মই দেখাব ভিতৰত চীনেই শ্ৰেষ্ঠ দেশ।...” এতিয়া অৱশ্যে চীনসম্পৰ্কে তেওঁৰ মতামত কিছু সলনি হৈছে। আন এক প্ৰসঙ্গত ‘অপ্ৰিয় বচনা’ নামৰ কিতাপত তেওঁ কৈছিল, “অলপ দিনৰ আগলৈ গোটেই জগততে বিশ্বাস কৰা হৈছিল যে মতা মানুহ জন্মগতভাবেই মাইকী মানুহতকৈ বেছি মেধাশীল; স্পিনোজাৰ দৰে জ্ঞানী মানুহেও এই যুক্তিতে মাইকীমানুহৰ ভোটৰ অধিকাৰ নাই বুলি সিদ্ধান্ত কৰিছে। শ্বেতজাতিৰ ভিতৰত ধৰি লোৱা হয় যে আন বৰণৰ মানুহতকৈ শ্বেতকায় লোক স্বাভাৱিকতে ওপৰখাপৰ; আনহাতে জাপান দেশত ধৰি লোৱা হয় যে হালধীয়াই উত্তম বৰণ। হাইট দ্বীপত মানুহে খুষ্ট আৰু চয়তানৰ মূৰ্তি সাজিবৰ সময়ত খুষ্টক দিয়ে ক’লা ক আৰু চয়তানক বগা ক। এৰিষ্টোটল আৰু প্লেটোৱে গ্ৰীকসকলক ইমান উচ্চ বুলি ধাৰণ কৰিছিল যে তেওঁলোকৰ মানত দাসত্ব সমৰ্থনযোগ্য—যদিহে গবাকীজন হয় গ্ৰীক আৰু দাস হয় কোনোবা ‘বৰ্বৰ’।” ‘বিবাহ আৰু নৈতিকতা’ কিতাপৰ কোনোবাখিনিতে দেখুৱাইছে যে আমেৰিকাৰ যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ কেইবাখনো বাহুত মানসিক বোগগ্ৰস্ত, আকোবগোজা চোব, শোধান কৰিব নোৱাৰা লম্পট আদি শ্ৰেণীৰ লোকক অহিতকাৰী গণ্য কৰি

সম্ভাৱ জন্মৰ কাৰণে অলায়ক কবি পেলোৱা হয়। সেই মানুহবোৰ তেনে প্ৰকৃতিৰ হোৱাৰ গুৰিত যে সমাজো থাকিব পাৰে, এই ধাৰণা কাৰো মনলৈ নাহে। যদিহে চক্ৰেটিছ নাইবা প্লেটোৰ দৰে লোক এইবোৰ ঠাইত বাস কৰিলেহেঁতেন তেনেহলে যুক্তবাস্তৱ আইনে তেওঁলোককো অহিতকাৰী গণ্য কৰি সম্ভাৱ জন্মৰ অলায়ক কবি পেলালেহেঁতেন।

এই ধৰণৰ উক্তিবোৰত কোনো উদ্বেজনা নাই, শকাবন্ধৰ নাই, কিন্তু ভবি আছে সংযত শ্লেষ, বুদ্ধিদীপ্ত যুক্তিৰ উপস্থাপন। এই অপ্ৰিয় সত্যবিলাক বাইজৰ সমুখত উলিয়াই দিয়াৰ উদ্দেশ্য হ'ল এই যে সচৰাচৰ সজ্জ বুলি খামোচ মাৰি ধৰি থকা সিদ্ধান্তবিলাকৰ মূলত সত্য নাইবা যুক্তি একো নাথাকিব পাৰে, বহুত সময়ত নাথাকেও; যি প্ৰকৃততে সকলো স্থানত সকলো কালতে হিতকাৰী তাকেহে বিবেচনা-বিচাৰণৰ সহায়ত খিৰাং কৰি লৈ পালিবলৈ যত্ন কৰা যুগ্মত। চক্ৰেটিছে সিদ্ধান্ত দিছিল এই ধৰণৰে।

(৬)

সচৰাচৰ চলি থকা অনুষ্ঠান নাইবা আচাৰত যেনেকৈ তেওঁ বৈষম্যবোৰ লক্ষ্য কৰে, সেইদৰে কোনো ব্যক্তিৰ কথা কওঁতেও চৰিত্ৰৰ হাঁহি উঠা নাইবা খাপ নোখোৱা লুটিবোৰ তেওঁ আওকাণ নকৰে। এনে দৃষ্টিভঙ্গীত তুচ্ছ-তাচ্ছিল্যৰ ভাব সবহ নাই, বৰং বৰ্ণনা নিৰপেক্ষই হয়, যি তেওঁৰ চকুত পৰে তাকেহে উপস্থাপন কৰা হয়। বিদগ্ধ দাৰ্শনিকে যদি ব্যৱহাৰিক জগতত চলিবৰ সময়ত অটপেণত ল'বালি ভাব দেখুৱায়, তাত বৈষম্য ফুটি ওলাবই। তেওঁ আগ বয়সত লগ পোৱা প্ৰধান মন্ত্ৰী গ্ৰেডেণ্টোন, বিপ্লবী লেনিন, চিন্তাবীৰ ৱেলছ নাইবা নাট্যকাৰ বাৰ্নাৰ্ড শ্ব আদি পুৰুষসকলৰ কথা সোঁৱৰণ কৰে। এই সোঁৱৰণবিলাক পঢ়ি আমোদ লগা।

শ্বৰ বিষয়ে অভিজ্ঞতা এটি বৰ্ণনা কৰা যাওক। বাছেলৰ ধাৰণামতে, শ্ব অকল বহুস্পৰ্টুৱে নাছিল, তেওঁ সময়ে সময়ে আত্মস্তুবিভাব পৰিচয়ো দিছিল। এবেলি ফৰাহী দাৰ্শনিক বেৰ্গছ লগুনলৈ আহোঁতে এটা ভোজৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়। নিমন্ত্ৰিত দাৰ্শনিকসকলৰ লগত শ্বইও নিমন্ত্ৰণ পালে। এওঁ বিশিষ্ট আলহী বেৰ্গছৰ দাৰ্শনিক তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰি শুনাবলৈ থিয় দিলে আৰু ততালিকে তেওঁৰ মুখৰ পৰা সবসবীয়াৰ্কে কথাৰ সোঁত বৰলৈ ধৰিলে। পিচে তেওঁৰ ব্যাখ্যা হজম কৰিবলৈ টান পাই বেৰ্গছই লাহেৰ্কে মাত দিলে, “ওঁহোঃ, ঠিক সেইদৰে নহয়।” অকণো লজ্জিত নহৈ শ্বই উত্তৰ দিলে, “হেঃ কি কৈছে আপুনি, আপোনাৰ দৰ্শন আপোনাতকৈ মই বেছি ভালকৈ বুজোঁ।” বক্তৃত্তা চলিয়ে থাকিল। বেৰ্গছই বিবক্তিত দাঁত-মুখ কবচি কোনোমতে নিজক সংযত কৰি বাখিলে।

জ্ঞানৰ ভাণ্ডাৰ নথকাকৈ জ্ঞানৰ বেহা কৰা লোকৰ প্ৰতি তেওঁৰ পুৰ্তো ওপজ্জে যদিও তেওঁৰ সমসাময়িক ছুই এক শিক্ষক নাইবা ছাত্ৰৰ কথা সশ্ৰদ্ধভাবে বৰ্ণনা নকৰা নহয়। কিন্তু! তেওঁৰ দৃষ্টি এনে নিৰপেক্ষ আৰু মানুহৰ চৰিত্ৰৰ বৈষম্যবোৰ এনে ফটকটীয়াৰ্কে তেওঁৰ চকুত পৰে যে বৰ্ণনাবোৰত অতিবঞ্জন নাথাকিলেও যথেষ্ট আমোদৰ সামগ্ৰী থাকে। তেওঁৰ ছাত্ৰ, পিচত বন্ধু আৰু প্ৰফেছৰ, অস্ত্ৰিয়াৰ দাৰ্শনিক লুড্ভিক ভিট্‌গেনষ্টাইনৰ বিষয়ে তেওঁ লিখিছে এইদৰে— “তেওঁ ইন্‌জিনিয়াৰ হবলৈ মন কৰি মাৰ্কেষ্টাব পাইছিলগৈ। ইন্‌জিনিয়াৰ হবলৈ হলে গণিতৰ শিক্ষা লাগে, এই শিক্ষাই তেওঁৰ মন গণিতৰ ভিত্তিলৈ আকৰ্ষণ কৰিলে। এনে বিষয় ক’বাত আছনে কি আৰু কোনোবাই এই বিষয় চৰ্চা কৰিছেনে কি বুলি মাৰ্কেষ্টাবত সোধানুধি কৰাত তেওঁলোকে মোৰ নাম উল্লেখ কৰিলে। তেওঁ কেমব্ৰিজ পালেহি। মানুহজন আছিল অস্তুত, তেওঁৰ ধাৰণা-বিলাকো মোৰ আচছুৱা লাগিছিল। মানুহজন প্ৰতিভাশালী নে কিবা উৎকেন্দ্ৰিক (কেতিয়া কি কৰে একো স্থিবতা নথকা) ধিবাং কবিৰ

নোরাবিলো। কেমব্রিজৰ প্ৰথম টাৰ্ম (আঢ়ৈ মাহমান) উকলি যোৱাত তেওঁ মোক সুধিলেহি, মই সম্পূৰ্ণ অলগৰ্ধ হওঁনে নহওঁ অন্ত্ৰগ্ৰহ কৰি মোক জনাবনে ? মই সমিধান দিলোঁ, ভাই, মই নাজানো, কিন্তু কিয় সুধিছা মোক ? তেওঁ কলে, কাৰণ যদিহে মই সম্পূৰ্ণ অলগৰ্ধ, তেনেহলে মই এয়াবোনট (বিমান সজা ইনজিনিয়াৰ) হম ; যদিহে সম্পূৰ্ণ অলগৰ্ধ নহওঁ তেনেহলে মই হম ফিলচফাৰ (দাৰ্শনিক)। মই তেতিয়া বন্ধৰ ভিতৰত কিবা দাৰ্শনিক বিষয় এটিৰ ওপৰত বচনা এখন লিখি মোক দেখুৱাবলৈ দিহা দি কলোঁ, বোলে তেতিয়াহে তুমি সম্পূৰ্ণ অলগৰ্ধ হয়নে নহয় কব পাৰিম।

“দ্বিতীয় টাৰ্মৰ আৰম্ভনিত মোৰ দিহা অন্ত্ৰসৰি তেওঁ বচনা এখন লৈ আহিল। প্ৰথম বাক্যটো পঢ়িয়ে মই কলোঁ, ওহোঁ, তুমি এয়াবোনট হব নালাগেহে। তেওঁ যেনিবা নহল। মান্নুহজনব লগত কেনে আচৰণ কৰিব লাগে সেই বিষয়ে মই মক্ষিলত পাৰিছিলোঁ। মাজনিশা তেওঁ মোৰ খোটাৰি # পাবহি আৰু ঘণ্টাৰ পিচত ঘণ্টাকৈ সজাৰ বাঘৰ দৰে মজিয়াত ইমূৰৰ পৰা সিহূৰলৈ খোজ কাঢ়িব। আহি পাই কব যে মোৰ তাৰ পৰা গৈয়ে তেওঁ আত্মহত্যা কৰিব। সেই কাৰণে টোপনিয়ে হেঁচি ধৰিলেও তেওঁক উলিয়াই পঠিয়াবৰ মন নগৈছিল। তেনে বাতি এটাত এঘণ্টা নে দুঘণ্টা নীৰবে পাব হোৱাৰ পিচত মই কলোঁ, ভিটগেনষ্টাইন, তুমি শ্যায়ৰ কথা চিন্তা কৰিছা নে তোমাৰ অপকৰ্মবোৰৰ কথা চিন্তা কৰিছা ? ছয়োটাকে কবা বুলি কৈ আকোঁ তেওঁ নীৰৱতাত বুৰ গ'ল।...প্ৰথম মহাযুদ্ধত তেওঁ অস্ত্ৰিয়ান সেনাবাহিনীত যোগ দিয়ে আৰু আৰ্মিষ্ট্ৰিছৰ দুদিন পিচত ইটালীয় সৈন্যৰ হাতত বন্দী হয়। তেওঁক য'ত অন্ত্ৰবীণ কৰি বখা হৈছিল সেই মটে কাছিনোৰ পৰা তেওঁ চিঠি এখন লিখি মোক জনাইছিল বোলে বন্দী হবৰ সময়ত সৌভাগ্যক্ৰমে তেওঁৰ বচিত কিতাপৰ পাণ্ডুলিপিখন লগতে আছিল। প্ৰকাশ হৈ খ্যাতি আৰ্জন কৰা এই কিতাপখন

* ছাত্ৰ আৰু শিক্ষক প্ৰত্যেককে দুটাকৈ খোটাৰি দিয়া হয়।

বণাঙ্গনত থাকোঁতেই লিখা হৈছিল। দেউতাকৰ পৰা তেওঁ যথেষ্ট ধন-সম্পত্তি লাভ কৰে; কিন্তু এইবিলাক দাৰ্শনিকৰ কাৰণে আহুকালহে এই বুলি আটাইখিনি লোকক দি দিয়ে। জীৱিকাৰ উপায় বিচাৰি তেওঁ ট্ৰাটেনবাখ নামে অকণমান গাওঁ এখনত মাষ্টৰী চাকৰি লয়। এই ঠাইৰ পৰা মনৰ অশান্তি প্ৰকাশ কৰি তেওঁ মোলৈ লিখে—ট্ৰাটেনবাখৰ মানুহবিলাক অসং। মই উত্তৰ দিলোঁ, সকলো মানুহেই অসং। তেওঁ আকৌ লিখিলে, সঁচা, কিন্তু আন ঠাইৰ মানুহতকৈ ট্ৰাটেনবাখৰ মানুহ বেছি অসং। মই প্ৰত্যুত্তৰ দি জনালোঁ যে মোৰ নৈয়ায়িক বোধে এই উক্তি মানি লব পৰা নাই। এই বিষয়ৰ ইয়াতেই সামৰণি পৰিল, অৱশ্যে পাপ নাইবা অসং কৰ্ম যে চৌপাশে বিয়পা এনে বহল ধাৰণা পিচত অহিন ঠাইত বাস কৰিবলৈ লৈ তেওঁ আয়ত্ব কৰিব পাৰিলে। জীৱনৰ পিচৰ কাল-ডোখৰত তেওঁ কেমব্ৰিজত দৰ্শনৰ প্ৰফেচৰ হৈছিল আৰু তাৰ আৰু অক্সফোৰ্ডৰ সবহ দাৰ্শনিকে তেওঁৰ শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁৰ প্ৰথম তথ্যবোৰৰ দ্বাৰা ময়ো যথেষ্ট প্ৰভাৱান্বিত হৈছিলোঁ, পিচলৈ অৱশ্যে আমাৰ দৃষ্টিভঙ্গীয়ে স্নুকীয়া স্নুকীয়া বাট ললে।”

ৰাছেলৰ বৰ্ণনাত সোৱাদ আছে। উল্লেখযোগ্য যে তেওঁ এমুঠিমান গল্পও বচনা কৰিছে। তেওঁ নিজে কেনেকৈ গল্পবচনালৈ আগ বাঢ়িল তাৰ ব্যাখ্যাও ১৯৫১ চনত কৰা উকি এফাকিত পায়—“মোৰ বুদ্ধি যি একণ আছিল সি কুবিবছৰ বয়সৰ পৰা ক্ৰমে জ্বৰি আহিছে। ডেকা বয়সত মই ভাল পাইছিলোঁ গণিত। এই বিষয় যেতিয়া মোৰ কঠিন লগা হল তেতিয়া মই দৰ্শনত হাত দিলোঁ, আৰু দৰ্শন যেতিয়া কঠিন হৈ পৰিল, তেতিয়া লাগিলোঁ বাঙ্গনীতিত। এতিয়া সম্প্ৰতি মই ডিটেক্টিভ গল্পৰ বচনাতে মনোযোগ দিছোঁ।” নিজৰ কথা, অথচ কেনে শ্ৰেষ্পূৰ্ণ ভঙ্গীত প্ৰকাশ কৰিছে! এনে উক্তিৰে সূচায় যে নিজৰ বিচা নাইবা জ্ঞান-সম্পৰ্কে তেওঁ কোনো ভ্ৰান্তি পোষণ কৰা নাই।

এতিয়া বাছেলব গণিত আৰু গ্ৰায়ব অনুশীলনসম্পৰ্কে কিঞ্চিৎ আভাস দিয়া যাওক। এই বিষয় দুটা ঘাইকৈ পণ্ডিতবহে আলোচ্য, সৰ্বসাধাৰণ নহয়। কেমব্ৰিজ বিশ্ববিদ্যালয়ত নাম লিখিবৰ সময়ত তেওঁ মেট্ৰিকুলেশ্বনৰ নিচিনা পৰীক্ষা এটা দিব লগা হৈছিল। এই পৰীক্ষাত তেওঁ আৰু চেঙ্গাব নামে আন ডেকা এজনে বিশেষ প্ৰতিভাৰ চিন দেখুৱাব পাৰিছিল। পৰীক্ষক আছিল গণিতজ্ঞ আৰু শিক্ষাবিদহিচাবে পিচত খ্যাতিমান হোৱা ডঃ হোৱাইটহেড। হোৱাইটহেডে আন ছাত্ৰক এওঁবিলাক দুজনৰ বিষয়ে কৈছিল। এই কাৰণতে বাছেলব প্ৰতি আগ্ৰহাধিত বন্ধু-বান্ধবৰ অভাব হোৱা নাছিল। বাছেলে চেঙ্গাবৰ দৰে তীক্ষ্ণস্মী সমসাময়িক ছাত্ৰবন্ধু আৰু পোৱা নাছিল। চেঙ্গাবে পিচত বেবিষ্টাৰ আৰু অৰ্থনীতিবিদহিচাবে খ্যাতি আৰ্জে আৰু অকালতে ১৯৩০ খৃষ্টাব্দত প্ৰাণ হেৰুৱায়।

এঘাৰ বছৰ বয়সৰ পৰাই বাছেলব গণিতৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ ওপাঞ্চে আৰু তেতিয়াৰ পৰা তেওঁৰ মনত খেলায় সময়ত তেওঁ গণিতৰ সূত্ৰ-সম্পৰ্কে এখন গহীন কিতাপ বচনা কৰিব। গণিতৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ হোৱাৰ ঘাই প্ৰেৰণা আছিল প্ৰমাণসিদ্ধ জ্ঞানৰ প্ৰতি ধাউতি। স্বতঃসিদ্ধৰ ওপৰত ভেজা লৈ কৰা সিদ্ধান্তত তেওঁৰ আস্থা নাছিল, এই কাৰণেই তেওঁ কৈছিল যে ইংলণ্ডৰ ল'ৰাক ইউক্লিড শিকাই থকাটো এটি কলঙ্কৰ কথা। তেওঁ গণিতক সঙ্গীত নাইবা চিত্ৰ-বিজ্ঞাতকৈ ওপৰত আসন দিছে; ইয়াৰ যি সৰ্বোচ্চ সৌন্দৰ্য্য সি ভাস্কৰ্য্যৰ দৰে শীতল, সংযত, ই আমাৰ প্ৰকৃতিৰ দুৰ্বল অংশক আবেদন নকৰে, শ্ৰেষ্ঠ কলাৰ দৰে কঠোৰ পৰিপূৰ্ণতা লাভ কৰিবলৈ ইহে সক্ষম। 'গাণিতিক অসীম' সম্বন্ধে তেওঁ কৰা অনুশীলন আমাৰ বোধগম্য নহয়, কিন্তু গণিতৰ চৰ্চাই তেওঁক শিকালে যে দৰ্শনো এই

বিছাৰ দৰেই একাৰ্থক আৰু প্ৰমাণসিদ্ধ হব লাগে, দৰ্শনে যি সিদ্ধান্ত দিয়ে সি অভিজ্ঞতাৰ সংস্পৰ্শত অসত্য বুলি প্ৰমাণিত হব নালাগে। গণিত আৰু গ্ৰায়সম্পৰ্কে তেওঁ ক'ব সিদ্ধান্তবিলাকৰ ভাল আলোচনা 'মিষ্টিচিহ্নম এণ্ড লজিক' অৰ্থাৎ 'বহুশব্দ আৰু গ্ৰায়শাস্ত্ৰ' (১৯১৮) কিতাপত পায়। তেওঁ বহুশব্দ সম্পূৰ্ণ বৰ্জন কৰিছে, আনহাতে গ্ৰায়শাস্ত্ৰক যি ওখ আসন দিয়া হৈছে তাতো এক নতুন বহুশব্দৰ সৃষ্টি হোৱা যেন লাগে।

গণিতৰ চৰ্চাসম্পৰ্কে এঠাইত তেওঁ মন্তব্য কৰিছে এইদৰে, "আঠত্ৰিশ বছৰ বয়সলৈ মোৰ সকলো চৰ্চাৰ গুৰিত আছিল নিশ্চিত জ্ঞান যদি কিবা আছে তাক আবিষ্কাৰ কৰাৰ হেঁপাহ। দেখিলোঁ আন বিষয়তকৈ গণিতৰে জ্ঞান বুলি দাবী সবহ, সেই কাৰণেই গণিতৰ সূত্ৰত মই আত্মনিয়োগ কৰিলোঁ। আঠত্ৰিশ বছৰ বয়সত মই অনুভব কৰিলোঁ এই বিষয়ত মোৰ দ্বাৰা যিমানখিনি সম্ভব সকলো ক'ব হ'ল, যদিও মই কোনো নিশ্চিত সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব নোৱাৰিলোঁ। ক'বলৈ গলে, মোৰ চৰ্চাৰ মুঠ ফল এইয়ে হ'ল যে মই অঙ্কশাস্ত্ৰৰ ওপৰত এনে কিছুমান সন্দেহৰ সৃষ্টি কৰিলোঁ, যি সন্দেহ আগেয়ে ক'ব হোৱা নাছিল। মোৰ বোধ হৈছিল আৰু এতিয়াও হৈছে যে মই যি পদ্ধতি অনুসৰণ কৰিছিলোঁ আন পদ্ধতিতকৈ সিহে আমাক জ্ঞানৰ কিছু ওচৰলৈ লৈ যাব পাৰে, কিন্তু এই পদ্ধতিয়ে যি জ্ঞান আনে সিও সম্ভাৱ্য, প্ৰথম দৃষ্টিৰে ধাৰণা ক'বাবৰে সিমান নিশ্চিত নহয়।"

বাছেলৰ প্ৰশ্নশীল আৰু যুক্তিপূৰ্ণ দৃষ্টিভঙ্গীয়ে ভাষাৰ স্বৰূপ আৰু প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰতো কিছু নতুন তথ্য উদ্ঘাটন নকৰা নহয়। ভাষাৰ আত্মা হৈছে প্ৰতীক; এই প্ৰতীকৰ সহায়তে মানুহে চিন্তা কৰে, কিবা বিষয় উপস্থাপন কৰে, হৰ্ষ-বিষাদ আদি মনৰ অৱস্থা প্ৰকাশ কৰে। মনৰ ক্ৰিয়া আৰু তাৰ সংকেত দিবৰ উপায়স্বৰূপ প্ৰতীক— শব্দ, শব্দ আৰু বাক্যৰ সম্বন্ধ, বাক্যৰ গাঁথনি আৰু চিন্তাৰ ক্ৰিয়াৰ

লগত তাৰ পাবম্পৰিক সম্বন্ধ, ভাষাৰ অৰ্থপ্ৰকাশৰ শক্তি—ইত্যাদি বিষয়ত অধ্যাপক ভিটগেনষ্টাইন আৰু বাছেল আদি পণ্ডিতে যি বিশ্লেষণ আগ বঢ়ালে তাৰ ফলত সাহিত্য নাইবা শব্দাৰ্থতত্ত্ব চৰ্চা কৰা পণ্ডিতে (যেনে আই. এ. বিছাৰ্ডজ) ভাষাৰ স্বৰূপ বুজিবলৈ সহায় লাভ কৰিলে। ভাষা সম্পৰ্কত বাছেলৰ এটি মূল্যবান উক্তি হৈছে “শব্দকেইটাৰ গাইণ্টটীয়া অৰ্থ গোট খুৱালেই বাক্যটোৰ অৰ্থ নোলায়।” অৱশ্যে উল্লেখ কৰা যুগত যে গাণিতিক আৰু পদাৰ্থবিদসকলে যি অৰ্থত প্ৰতীক বা চিন ব্যৱহাৰ কৰে সেই অৰ্থত ভাষাৰ প্ৰতীক ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰিনে নোৱাৰি কোৱাটো সম্ভৱ নহয়, কিয়নো ভাষাৰ পটভূমিত থাকে সংস্কৃতি, সেই সংস্কৃতি পালি চলা লোকসমূহৰ দৃষ্টিভঙ্গী, ভাব-চিন্তা এক সুকীয়া সঁচত তেওঁলোকৰ ভাষাৰ জৰিয়তে প্ৰকাশ পায়। ভাষা অৱস্থাই হয় আবেগসঞ্চারী আৰু অৱস্থাই সাংকেতিক—পদাৰ্থ-বিচাৰ প্ৰতীকৰ নিচিনাকৈ।...

নিশ্চিত জ্ঞানৰ অন্বেষণ আৰু তাক নাপাই যি এক মানসিক অনিশ্চয়তা আৰু ব্যৰ্থতাৰ সম্ভাৱনাই দেখা দিছিল সি হয়তো তেওঁক নিকংসাহ কৰি পেলাব পাৰিলেহেঁতেন, কিন্তু প্ৰথম মহামুহূৰ্ত্তই তেওঁক এনে কি কৰোঁ কি নকৰোঁ অৱস্থাৰ পৰা ত্ৰাণ কৰিলে, আৰু গণিত আৰু স্থায়ত যি একাগ্ৰতাৰে তেওঁ বুৰ গৈ আছিল, শাস্তিবাদৰ প্ৰচাৰতো তেওঁ একে একাগ্ৰতাৰে আত্মনিয়োগ কৰিলে। বাছেলৰ জীৱনত এই মহামুহূৰ্ত্তই দ্বিতীয় আৰু সমূহ জগতৰ কাৰণে বেছি আৱশ্যকীয় পৰ্য্যায়টো সম্ভৱ কৰে। শাস্তিবাদ সমৰ্থন কৰা কাৰণে তেওঁ কেমব্ৰিজৰ পৰাও খেদা খায়; কিন্তু এই সময়ৰ পৰাই তেওঁৰ বিশ্ববিদ্যালয় হৈ পৰে জগতখন। ভ্ৰমণ, বক্তৃতা, গ্ৰন্থ বচনা, অধ্যাপনা আদিৰ জৰিয়তে তেওঁ চৌপাশে তেওঁৰ সিদ্ধান্তবিলাক প্ৰচাৰ কৰিবলৈ যত্নবান হয়।

ଗ୍ରାୟ, শিক্ষା, ମନୋବିଜ୍ଞାନ, ବିଜ୍ଞାନ, ଅର୍ଥନୀତି, ସମାଜନୀତି সকଳୋ
 ସାମସି ଲେ ତେଓଁ ଏତିୟା ଜଗତଧନ ସାମଗ୍ରିକଭାବେ ଚାବଲେ ଚେଷ୍ଟା
 କସିଲେ । 'ହୋରାହି ମେ'ନ କାହିଟ' ବା 'ମାନ୍ନୁହେ ସୁଞ୍ଜ କବେ କିୟ'
 (୧୧୧୨) କିତାପତ ତେଓଁବ ବହୁତୋ ମୂଲ୍ୟାବାନ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସଞ୍ଚିତ ହେ
 ଆଛେ । ଏହିଧନ ପଢ଼ିଲେ ଧାବଣା ହୟ ତେଓଁ ଏକପ୍ରକାସବ କମିଉନିଷ୍ଟ,
 ମାଧୋନ ତେଓଁ ନିବିଚାବେ ବ୍ୟକ୍ତି-ସ୍ଵାଧୀନତାବ ବିଲୁପ୍ତି ଆକ ଦେସ ଆକ
 ହିସାବ ସହାୟ । ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧୀବ ଦବେ ସାହିକେ ବ୍ୟକ୍ତି-ଚରିତ୍ରବ ପବିବର୍ତନବ
 ଓପବତେ ତେଓଁ ଭାବସା ବାଧିଛେ, ଅରଞ୍ଚେ ବାଛେଲବ ମତବାଦବ ମୂଳତ ଆଛେ
 କିଛି ପସିମାଣେ ଆଧୁନିକ ମନୋବିଜ୍ଞାନ ଆକ ଜୀବିବିଜ୍ଞାନବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ।
 ଧବୀବ ଶ୍ରୀସ୍ତ୍ରୀବୋବ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କସିବ ପାସିଲେ ମାନ୍ନୁହବ ପ୍ରକୃତିବ ତାବତମ୍ୟ
 ସ୍ଵଟାବ ପାସି ; ବ୍ୟକ୍ତିବ ସନ୍ତୁଷ୍ଟି ଅସନ୍ତୁଷ୍ଟିବ ଓପବତ ବହୁତୋ କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ଭବ
 କବେ ; ସମୂହ ବାହିଜ୍ଜ ଅଭାବ ନାହିବା ତେନେ କାବଣତ ଅସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହଲେ
 ସମାଜତୋ ଜୁହି ଜଲେ । ଚେତନ ଆକ ଅଚେତନ ମନବ କ୍ରିୟାତ ବୈଜ୍ଞାନିକ
 ପ୍ରଣାଳୀବ ସହାୟତ ସହଜେ ପ୍ରତାବ ବିସ୍ତାବ କସିବ ପାସି : ଅସଞ୍ଜ ନେତୃତ୍ଵି
 ନିଜ୍ଜ ସ୍ଵାର୍ଥବ ଉଦ୍ଦେଷ୍ଟ ସିଦ୍ଧି କସିବଲେ ବ୍ୟାପକ ଅପପ୍ରଚାବ ଚଳାୟ ଆକ
 ସମୂହ ବାହିଜ୍ଜକ ଆଓପଥେ ଚାଲିତ କବେ । କୋନୋବାହି ସଦି ସମୂହ ଜଗତବ
 ସଞ୍ଜଳ କାମନା କବେ ତେନେହିଲେ ତେଓଁ ଅର୍ଥନୈତିକ ପବିବର୍ତନ ସନ୍ତର କବାବ
 ଲଗତେ—ସେନେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସମ୍ପତ୍ତି ଶୁଚାହି, ସକଳୋବେ ସମାନତାବେ
 ସମ୍ପତ୍ତିବ ବ୍ୟବସ୍ଥା କବା—ବ୍ୟକ୍ତି-ପ୍ରକୃତି କି ଦବେ ଚାଲିତ ହୟ ତାବ
 ଓପବତୋ ନଜ୍ଜବ ବାଧିବ ଲାଗେ ।

ପ୍ରଥମ ମହାଯୁଦ୍ଧତ ମାନ୍ନୁହବ ପ୍ରକୃତିସମ୍ପର୍କେ ତେଓଁବ ସି ତିକ୍ତ
 ଅଭିଜ୍ଞତା ଲାଭ ହଲ ସେହିସିଲାକ ତେଓଁ ନାପାସିଲେ । ତେଓଁ ଦେଖିଲେ
 ଯୁଦ୍ଧବ ସମୟତ ସି ସମୂହୀୟା ଉତ୍ତେଜନାବ ସୃଷ୍ଟି ହୟ ତାବ ବାନତ ତଥାକସିତ
 ସିକ୍ଷିତ ଭଦ୍ରଲୋକଓ ଜାହ ଯାୟ ; ଯୁଦ୍ଧବ ସମୟତ ମାନ୍ନୁହେ ସଦ ଧାବଲେଓ

এবে, যাতে সেই ধনেৰে শত্ৰু বধ কৰিবলৈ সবহ শ্বেল তৈয়াৰ কৰিব পৰা যায় ; মেধা থকা লোকে শাস্তিৰ সময়তহে মেধা কামত খটুৱায়, যুদ্ধৰ সময়ত তাৰ ব্যৱহাৰ পাহৰে। তেওঁ দেখিলে, মানবীয় বৃত্তি-বিলাক আওকাণ কৰা যুক্তিযুক্ত নহয়, যুক্তিযুক্ত নহয় মানবৰ সমূহীয়া কল্যাণৰ উদ্দেশ্য পাহৰি পেলোৱা। তেওঁ দেখিলে, সকলো অনৰ্থৰ মূল হ'ল আতঙ্ক আৰু দ্বেষ। মানুহক শক্তি লাগে, সবহ ধন-সোণ লাগে অনিশ্চয়তা আৰু ভয়ৰ কাৰণে, এই ভয়ে আনৰ প্ৰতি দ্বেষ বা হিংসাও ওপজায়। মানুহে লোকক নিজৰ আয়ত্বলৈ আনিব খোজে, কাৰণ সেইটো নকৰিলে আনে তেওঁক নিজৰ আয়ত্বত ভৰাই ক্ষতি-গ্ৰস্ত কৰাব। যৌন-নীতিৰ ক্ষেত্ৰতো এই সূত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। আইনে স্ত্ৰীক স্বামীৰ ওপৰত আৰু স্বামীক স্ত্ৰীৰ ওপৰত অধিকাৰ দিয়ে, কিন্তু এই অধিকাৰ স্থাপনৰ মূলতো আছে সম্পত্তি হেৰুৱাৰ শঙ্কা। এইধৰণৰ কাৰ্য্যৰ প্ৰেৰণা হ'ল ঈৰ্ষা, ই নেতিবাচক ; আন-হাতে অস্তিবাচক প্ৰেৰণা হ'ল প্ৰেম-স্নেহ আৰু তাৰ পৰা ওপজা বিশ্বাস। শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰতো ঘাই প্ৰেৰণা হোৱা যুগুত কৌতূহল, কিন্তু কিশোৰৰ কৌতূহলত আটাইবোৰে অবিশ্বাস আৰু সন্দেহ, সেই কাৰণে যৌনসম্বন্ধীয়, বাৰ্জনৈতিক, নাইবা ধৰ্ম্মসম্পৰ্কীয় কৌতূহল ততালিকে চেপি ধৰা হয়। সকলো কথা বিশ্লেষণ কৰি চাই নিৰপেক্ষ দৃষ্টিভঙ্গীৰ আপডাল কৰিবৰ সহায় দিয়ক চাৰি, শিশু আৰু কিশোৰক দিয়া হয় কিছুমান গোড়ামিৰ পৰিচায়ক তথ্য, ফলত যি ক্ষণতে নতুন নাইবা অভিনব ভাব-চিন্তা উপস্থিত হয়, সেই ক্ষণত কিশোৰ হয় ভয়চকিত, আতঙ্কিত। স্থিতাবস্থা আৰু নিৰাপত্তাৰ নীতি অনুসৰণ কৰি কবি আমি অৱস্থা নাইবা পৰিবেশৰ সলনি হলেই ভয় খাওঁ আৰু গাইগুটীয়াকৈ নিজৰ উদ্ধাৰ সাধনত যত্নবান হওঁ। আমাক লাগে নিৰ্ভীকতা আৰু বিশ্লেষণক্ষম মেধা—ইহে ভয়-শঙ্কা আঁতৰাই সমাজত প্ৰকৃত নিৰাপত্তা স্থাপন কৰিবলৈ সমৰ্থ হব। তেওঁ অৱশ্যে তেওঁৰ সমসাময়িক চিন্তাশীল লোক—প্ৰফেছৰ জোড, বৈজ্ঞানিক

জুলিয়ান হাজলি আদিব দবে মানবব সমস্তাব নিবাকবণব উপায়-
হিচাবে ধর্মব কথা উচ্চাবণ নকবে। সককালি তেওঁ যি গোড়া
পবিবেশত ডাঙব হ'ল তাব প্রতিক্ৰিয়াস্বৰূপেই সম্ভব তেওঁ খৃষ্টধর্মব
পবা সমূলি আঁতবি আহিল। আনহাতে সুযোগ পালেই এই ধর্মব
নামত চলি থকা ভণ্ডামিবোবলৈহে তেওঁ আঙুলিয়ায়।

ভাটী বয়সত হাবাৰ্ট জৰ্জ বেলজব দবে বাছেলও জগতব ধ্বংসব
সম্ভাবনা দেখি বিচলিত হৈছে আক সদৌ জগতব মঙ্গলব হেতু এক
'জাগতিক চৰকাৰ'ব সপোন দেখিছে। আনবিক যুদ্ধই সভ্যতা
কিদবে লোপ পোৱাব পাবে সেই লৈ তেওঁ আইনষ্টাইনব লগত কথা-
বতবা চলাইছিল আক ১৯৫৫ চনব ৯ জুলাইত জেনিভাত আমেৰিকাৰ
যুক্তৰাষ্ট্ৰ, কচিয়া, ইংলণ্ড আক ফ্ৰাঞ্চ এই চাবি ববম্বীয়া শক্তিৰ যি
মেল বহিছিল ঠিক তাব আগখিনিতে আইনষ্টাইনকে আদি কবি দহ-
জন জগৎ-বিখ্যাত বৈজ্ঞানিকব চহী লৈ তেওঁ এটি প্ৰস্তাব প্ৰচাৰ
কৰিছিল। প্ৰস্তাবটোব মৰ্ম আছিল এই, যেহেতু আনবিক অস্ত্ৰই
গোটেই মানব-জাতিকে ধ্বংস কৰিব, আমি সদৌ জগতব বাষ্ট্ৰসমূহক
অনুবোধ জনাওঁ তেওঁলোকৰ মাজত থকা খবিয়াল যেন শান্তিময়
ব্যৱস্থাৰ আলমতহে নিষ্পত্তি কৰে। এই প্ৰস্তাৱ অনুমোদন কবি
চিঠি দিয়াৰ পিচতে আইনষ্টাইনব যুক্ত্য হয়। জগতব সকলো চিন্তাশীল
লোকেই বাছেল আক আন বৈজ্ঞানিকসকলব সিদ্ধান্ত শ্ৰদ্ধাৰ
চকুবে চায়।

১৯৫০ খৃষ্টাব্দত বাছেলক সাহিত্যব কাৰণে নোবেল প্ৰাইজ দিয়া
হয়। ষ্টকহলমত প্ৰাইজটো গ্ৰহণ কবি তেওঁ যি ভাষণ দিছিল তাত
তেওঁব সচবাচৰ থকা শ্লেষ আক ব্যঙ্গই শ্ৰোতাক মোহিত কৰিছিল,
যদিও তেওঁব উদ্দেশ্য আছিল সততে তেওঁব অন্তৰ উত্থল-মাখল
কবি থকা সমস্তাবোব উপস্থাপন কৰা। ভাষণত তেওঁ উল্লেখ
কৰিছিল যে মানুহক স্বাইকৈ আকৰ্ষিত কৰে আক্ৰোহ, ভেম, অবিয়াল-
অবি আক শক্তিৰ প্ৰতি প্ৰীতি—এইকেইটি ধাউতিয়ে। বাজনীতিব

ক্ষেত্ৰত মানুহৰ কাৰ্য্যৰ গুৰিতে আছে এইকেইটিৰে প্ৰভাৱ। যি বাজনীতিজ্ঞই আশ্বাস দিব পাৰে যে তেওঁ এই ধাউতিবোৰ পূৰণ কৰিব তেওঁ সমূহ বাইজকে পতিয়ন নিয়াব পাৰে যে দুইয়ে দুইয়ে চাবি নহয় পাঁচহে হয়, আৰু যে তেওঁৰ কৰ্তৃত্বৰ গুৰিত আছে স্বৰ্গৰ নিৰ্দেশ। যি নেতাই এই ধাউতিবোৰ আওকাণ কৰে তেওঁ বাইজৰ সমৰ্থনৰ পৰা বঞ্চিত হয়। বাইজক চালিত কৰিব জনা মনোবিজ্ঞানৰ সূত্ৰ সমৰ্থ বাজনৈতিক নেতাৰ শিক্ষাৰ এক ঘাই অঙ্গ। বাছেলৰ কথাখিনি কিছুমানৰ কাৰণে শুনিবলৈ আপচু যদিও এইদৰে এই অপ্ৰিয় সত্যবোৰ ডলাত মেলি দিলেহে আটাইৰে চকুত পৰে আৰু মানুহে অকণমানো যদি চিন্তা কৰিবলৈ শিকে সেয়ে লাভ।

ওপৰত মানুহৰ শক্তিৰ প্ৰতি যি প্ৰীতি থকা বুলি কোৱা হৈছে সেই শক্তিৰ সুকীয়া ব্যাখ্যা বাছেলে 'শক্তি : এক নতুন সামাজিক বিশ্লেষণ' (১৯৩৮) নামৰ কিতাপত দিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। তেওঁৰ মতে শক্তি অকল অৰ্থনৈতিকেই নহয়, বাজনৈতিক, বণপ্ৰসূত আৰু অপপ্ৰচাৰপ্ৰসূতও হ'ব পাৰে। শক্তিৰ প্ৰতি কি ধৰণে ক্ৰিয়া কৰে লক্ষ্য কৰি মানুহক সাধাবণতে তিনি শ্ৰেণীত ভগাব পাৰি। এক শ্ৰেণীয়ে নেতৃত্ব দিয়ে, বাকী এক শ্ৰেণীয়ে পিচে পিচে যায়, তৃতীয়-শ্ৰেণী থাকে নিৰ্বিকাৰ। অনুসৰণ কৰা শ্ৰেণীয়েও অমুক আমাৰহে নেতা এইবুলি আত্মতৃপ্তি লাভ কৰে। মুঠৰ ওপৰত শক্তিৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ সবহ লোকেই যি-কোনো একপ্ৰকাৰে অনুভব কৰে আৰু এই শক্তি যে অকল অৰ্থনীতিৰ ওপৰতে ভেজা লোৱা এনে কদাপি নহয়। এই শক্তি-প্ৰীতিয়ে ইতিহাসতো বিবাট বিবাট ক্ৰিয়া কৰিছে। এই শক্তিৰ জালৰ পৰা নিস্তাৰ পোৱাৰ একমাত্ৰ উপায় হ'ল শিক্ষা, ব্যক্তিক নিৰপেক্ষ ভাবে, বৈজ্ঞানিক ভাবে চালি-জাবি চোৱাৰ অভ্যাস কৰোৱা।

বাছেলৰ ৰচিত কিতাপৰ সংখ্যা বহুতো, ইয়াৰে কেতবোৰ তৎ-
গধূৰ, বাকীবিলাক সৰ্বসাধাৰণে হজম কৰিব পৰা। তেওঁৰ দৃষ্টিভঙ্গী
বাস্তব, যুক্তি-প্ৰধান, আনহাতে ক্ষুদ্ৰ আৰু আংশিকৰ লগত বহল
সিদ্ধান্ত যোবাই এটি সাৰ্বজনীন ব্যঞ্জনা দিবৰ সামৰ্থ্যও তেওঁৰ আছে।
এইবিলাক কাৰণত তেওঁৰ ‘শক্তি’, ‘অপ্ৰিয় ৰচনা’, ‘সৌৰবৰণ পৰা
আহৰণ কৰা চিত্ৰ’, ‘পশ্চিমীয়া দৰ্শনৰ বুৰঞ্জী’ (১৯৪৫) আদি
কিতাপ পঢ়িবলৈ ইমান সোৱাদ লাগে। ‘সৌৰবৰণ পৰা আহৰণ
কৰা চিত্ৰ’ কিতাপ প্ৰধানতঃ আত্মজীৱনীমূলক। ব্যঙ্গৰ সোৱাদ
লবলৈ হলে পঢ়িব লাগে ‘বিবাহ আৰু নৈতিকতা।’ বস্তুতঃ মাৰ্জিত
আৰু সংযত অথচ ব্যাপক শ্লেষৰ চানেকি তেওঁৰ ৰচনাত যি-দৰে পায়
আন কোনো সমসাময়িক লিখকৰ ৰচনাত নাপায়। এই বিষয়ত
তেওঁক কেতিয়াবা অষ্টাদশ শতিকাৰ ফৰাচী লিখক ভলটেইয়েৰৰ
সৈতেও বিজ্ঞোৱা হয়।

তেওঁৰ গঢ়ৰ আন এটি লক্ষণ হ’ল শব্দ-প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত
মিতব্যয়িতা আৰু বাক্যগাঁথনিৰ প্ৰাঞ্জলতা। তাৰ উপৰিও তেওঁ
ভাববিলাক এনে অদ্ভুতভাবে সূত্ৰৰ দৰে অলপ কথাতে মনত
লগাকৈ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে যে সেইবোৰ প্ৰবচনৰ দৰে প্ৰয়োগ
কৰিব পাৰি। অনুবাদত চানেকি দিবলৈ মস্তিষ্ক হলেও দুই এটি
এনে ধৰণৰ ৰচনাভঙ্গী দিয়াৰ লোভ সামৰিব নোৱাৰিলোঁ :

“বিচাৰণা (যুক্তি) হয়তো বলত নিশ্চকতীয়া, কিন্তু ই স্থিৰ আৰু
ইয়াৰ কৰ্মও এক দিশত ; আনহাতে অ-বিচাৰণাৰ বলবোৰে নিৰ্বৰ্থক
খৰিয়ালত ইটোৱে সিটোক ধ্বংস কৰে।”

“মোৰ বিশ্বাস এতিয়াও কেতবিলাক লোক আছে যি ভাবে যে
গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰ আৰু বাইজ প্ৰায় অভিন্ন। এইটো কিন্তু এক
ভ্ৰান্তি। ৰাষ্ট্ৰ হৈছে যেতিয়ালৈকে স্থিতাৱস্থা বাহাল থাকে তেতিয়া-

লৈকে আৰামত দৰমহা ভোগ কৰা—বিভিন্ন কামৰ কাৰণে বিভিন্ন—কেতবিলাক বিষয়াৰ থুল।”

“নিজে আনন্দ ভোগ কৰাৰ পিচতে আন ঘাই তৃপ্তি হ'ল অল্পক আনন্দ উপভোগ কৰাৰ পৰা বঞ্চিত কৰা, বা বহলভাবে কবলৈ হলে, শক্তি আহৰণ কৰা।”

“দেহৰ সহায় নোলোৱাকৈ কোনো বাৰ্জনৈতিক দলেই উত্তম নাপায়; ই সদায় কোনোবা এজনক বদনামৰ ভাগী কৰি দেখুৱাবলৈ বাধ্য হয়।”

“কোনো লোকে নিজৰ আত্ম জীৱনী বচনা কৰিলে মানুহে তেওঁৰ পৰা কিছু নম্ৰতা আশা কৰে; কিন্তু কোনো জাতিয়ে যেতিয়া নিজৰ আত্মজীৱনী বচা তেতিয়া তাৰ গৰ্ব আৰু আত্মস্তবিতাৰ সীমা নাইকিয়া হয়।”

“যদিহে মই কোনো বাৰ্জছৱা ঠাইত থিয় হৈ ঘোষণা কৰোঁ যে মইয়ে আটাইতকৈ নম্ৰ লোক, মানুহে মোক ঠাট্টা কৰিব; কিন্তু একেটা ঘোষণাকে যদি মই সকলো বাছ আৰু ঘাই বেল লাইনৰ কাষত থকা ঠাইত মাৰি দিবৰ জোখাবে ধন সংগ্ৰহ কৰিব পাৰোঁ, তেতিয়া মানুহে সোনকালেই ধাৱৰ কৰিব যে মই অস্বাভাৱিকভাবে আত্মপ্ৰচাৰৰ পৰা আঁতৰি থাকোঁ।”

আধুনিক প্ৰশাসন, বাৰ্জনৈতিক দল, অপপ্ৰচাৰৰ কুফল আদি বিষয়ত তেওঁৰ কবলগীয়া বহুতেই আছে আৰু কোৱাব ভঙ্গীও চমক লগোৱা, অথচ কবলগীয়া কথা শকাবন্ধৰৰ ভবত দ্ব্যৰ্থক নাইবা অস্পষ্ট নহয়। তেওঁ কি-দবে লিখিবলৈ শিকিলে সেই বিষয়ে নিজেই মনোমোহা ভাবে ব্যাখ্যা কৰিছে। আগ বয়সত তেওঁ জন ষ্টুৱাৰ্ট মিলৰ ঠাঁচ অনুসৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যদিও, গণিত চৰ্চাৰ প্ৰভাৱত তেওঁ পবীক্ষা চলাইছিল কথা কিমান কম শব্দ খবচ কৰি নিৰ্মলভাৱে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি। কেতিয়াবা কিবা অলপ কিমান চমুকৈ কব পাৰি তাৰে চেষ্টাতে বহুতো সময় খবচ কৰিছিল।

একৈশ বছৰ বয়সত তেওঁ তেওঁৰ ভবিষ্যৎ জেঠেবি লোগান পিয়াৰ্চেল স্মিথৰ প্ৰভাৱত পৰি প্ৰকাশভঙ্গীৰ সৌন্দৰ্য্যলৈ কিছু মন দিয়ে। স্মিথৰ অনুবোধত তেওঁ ভাষা-চৌখিন ৱলটাৰ পেইটাৰ আৰু ফৰাছী লিখক ফ্লোবেয়েৰৰ বচনা অধ্যয়ন কৰে। স্মিথৰ ঘাই উপদেশ আছিল যে কিবা লিখিলে তাক ছনাই লিখি উলিয়াব লাগে। “মই এই নিৰ্দেশ সংভাবে মানি চলিবলৈ চেষ্টা কৰিলোঁ, কিন্তু দেখিলোঁ মোৰ প্ৰথম খচৰা দ্বিতীয় খচৰাতকৈ প্ৰায় সদায় বেছি ভাল হয়। এই আবিষ্কাৰে মোক বহুতো সময়ৰ অপচয়ৰ পৰা বক্ষা কৰিছে।” মুঠ কথা, তেওঁৰ লক্ষ্য থাকিল ভাবৰ ওপৰত, ভাব-চিন্তা কিমান আঁব নলগাকৈ কম কথাতে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি তাৰ ওপৰত। তেওঁৰ অলেখ বচনাৰ গুৰিতে আছে একাগ্ৰ আৰু ঘনীভূত চিন্তা, কোনো বিবয়সম্পৰ্কে মনৰ তলিত কিছুদিন উমনি দিয়া কাম চলে, পিচত এদিন লিখিবৰ সময়ত বিষয়টোৱে বিশেষ এটি গঢ় লৈ আত্মপ্ৰকাশ কৰে। কেতিয়াবা ইমান বেগত তেওঁৰ চিন্তাৰ প্ৰকাশ চলে যে ষ্টেনোগ্ৰাফাৰ নিয়োগ কৰিব লগা হয়।

ষ্টাইল বা বচনা-শৈলীসম্পৰ্কে তেওঁ কয় যে যদিহে ই লিখকৰ ব্যক্তিত্ব ঘনিষ্ঠ অথচ প্ৰায় অনৈচ্ছিকভাবে^২ প্ৰকাশ নকৰে, আৰু কেতিয়াও যদিহে সেই লিখকৰ ব্যক্তিত্ব প্ৰকাশযোগ্য হয়, তেনেহলে তাক ভাল বুলিব নোৱাৰি। আকৌ তেওঁ বগৰ কৰিছে এইদৰে : “মোক নিৰাবশ্বৰ ইংৰাজী ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ দিয়া হয়, কাৰণ আটায়ে জানে যে মন কৰিলে মই গাণিতিক শ্বায়ৰ ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰোঁ। ...ডেকা প্ৰফেচৰসকলক তেওঁলোকৰ প্ৰথম বচনা কম-সংখ্যক পণ্ডিতে বুজা ছবোধ্য বুলিত লিখিব লাগে বুলি দিহা দিব

^২ অনুবাদকৰ সমস্তা কম নহয় : involuntarilyৰ অনৰ্থীয়া কি হয় ? বাক্যটো স্মচাকভাবে ভাষান্তৰ কৰিব পৰা নাই। মূলত আছে—“A style is not good unless it is an intimate and almost involuntary expression of the personality of the writer, and then only if the writer's personality is worth expressing.”

খোজোঁ। তেনে কিতাপ এখন আঁৰত বাখি পিচলৈ তেওঁলোকে বি কবলগীয়া থাকে তাকে ‘সৰ্বসাধাৰণবুদ্ধিত’^২ ভাষাত কব পাৰে।”

গল্প ঘাইকৈ ভাব প্ৰকাশৰ বাহন, ভাব চিন্তাৰ প্ৰকাশ আঁৰ নলগাকৈ কবিব পৰাৰ ওপৰতে ইয়াৰ বিশেষ লক্ষণ নিৰ্ভৰ কৰে। আনহাতে, ভাল গল্প যে সমূলি আবেগবৰ্জিত এনেও নহয়। লিখকৰ আন্তৰিকতা, অনুভবক্ষমতা, কোনো প্ৰতিপাত্ত বিষয় শক্তিশালী-ভাবে অথচ আউল নলগাকৈ উপস্থাপন কবিবৰ আগ্ৰহ—এইবিলাক লক্ষণে চিন্তা নাইবা দৰ্শনৰ গতকো প্ৰাণৱন্ত কৰি তোলে। এইকালৰ পৰা বাছেলৰ দৃষ্টিভঙ্গী যিমানেই বিচাৰশীল নাইবা নৈয়ায়িক-স্বলভ বুলি ধৰা নাযায়, তেওঁৰ বচনাত একাগ্ৰভাবে অনুভৱ কৰা আৰু সদৌ জগতৰ সুখ-শান্তিৰ প্ৰতি আগ্ৰহাৱিত আকৰ্ষণীয় ব্যক্তিত্ব এটিৰ স্পন্দন বিতৌপনকৈ অনুভৱ কবিব পাৰি। কথা যে খাজ খোৱাকৈ অথচ কুশ্ৰাব্য নোহোৱাকৈ কবলৈ চেষ্টা কবিব লাগে, এনে ইঙ্গিত তেওঁৰ উক্তি এটিতে পায়: “আধুনিক ধাৰণা এইয়ে যে কোনোবা এজনে নিজৰ ভাবখিনি বুজাব পাবিলেই তেওঁ ভাষাজ্ঞানৰ পৰিচয় দিয়ে; পুৰণি ধাৰণা আছিল যে তেওঁ বচন আৰু বচনা উভয়তে আনৰ মনোবল্লনো কবিব লাগে।”

---

^২ “Understanded of the people”

চমু গ্ৰন্থসূচী

1

- W.A. Dunning, *A History of Political Theories*
প্রফুল্লচন্দ্র গোস্বামী, বঙ্গ (অহুবাদ)
N. Machiavelli, *The Prince* (Everyman's, Bodley Head, etc.)
A. Nicoll, *World Drama*
Mario Praz, *Machiavelli and the Elizabethans* (Proceedings of the
British Academy)
L. von Ranke, *History of the Popes*
J. A. Symonds, *Renaissance in Italy*, Vol I
P. Villari, *Life and Times of N. Machiavelli*

2

- Peter Alexander, *Shakespeare's Life and Art*
A. C. Baugh (ed.), *A Literary History of England*
Ivor Brown, *Shakespeare*
W. Farnham, *The Medieval Heritage of Shakespearian Tragedy*
Robert Gittings (ed.), *The Living Shakespeare*
G. B. Harrison, *Introducing Shakespeare*
Martin Holmes, *Shakespeare's Public*
A. Nicoll, *Studies in Shakespeare*
W. Shakespeare, *Works*
Theodore Spencer, *Shakespeare and the Nature of Man*
J. Dover Wilson, *The Essential Shakespeare*
" *Life in Shakespeare's England*

3

- G. Brereton, *A Short History of French Literature*
J. H. Broome, *Rousseau, A Study of his Thought*
W. A. Dunning, *A History of Political Theories*
B. Russell, *A History of Western Philosophy*
J. Rousseau, *Confessions*
" *The Social Contract*
" *Emile*
R. R. Rusk, *The Doctrines of Great Educators*
G. H. Sabine, *A History of Political Theory*

4

- J. P. Eckermann, *Conversations with Goethe*
 Barker Fairley, *A Study of Goethe*
 J. W. Goethe, *Faust* (Everyman's)
 " *The Sorrows of Young Werther*
 " *Kindred by Choice*
 C. H. Herford, *Goethe*
 Hans Kohn, *The Mind of Germany*
 G. H. Lewes, *Life and Works of Goethe*
 Norman Macleod, *German Lyric Poetry*

5

- F. Dostoevsky, *Notes from Underground*
 " *Crime and Punishment*
 " *The Brothers Karamazov*
 " *The Idiot*
 Janko Lavrin, *Russian Literature*
 " *An Introduction to the Russian Novel*
 J. C. Powys, *Dostoevsky*
 V. S. Pritchett, *The Living Novel*

6

- Allen & Unwin, *I Believe*
 Will Durant, *The Story of Philosophy*
 R. E. Egner, *B. Russell's Best*
 Kunitz and Haycroft, *Twentieth Century Authors*
 S. J. Kunitz, *Twentieth Century Authors: First Supplement*
 B. Russell, *Portraits from Memory*
 " *Power: A New Social Analysis*
 " *Education and the Social Order*
 " *A History of Western Philosophy*
 " *Mysticism and Logic*
 " *Sceptical Essays*
 " *Unpopular Essays*
 V. D. Salgaonkar, *Selections from B. Russell*
 W. M. Urban, *Language and Reality*